

بررسی تطبیقی و انتقادی "خدمات مالی اسلامی"

نوع مقاله: ترویجی

سیداحمد میرهاشمی اسفهلان^۱

منصور پهلوان^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۷/۲۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۰۸

چکیده

آگاهی از محصولات و خدمات مالی اسلامی با درک صحیح از گزینه‌های تجاری موجود، محتوای محصولات و نیز عملکرد این محصولات ارتباط مستقیم دارد. این آشنایی با دسترسی به محصولات و خدمات به‌طور مستقیم یا مطالعه منابع موجود در مورد آن به‌دست می‌آید. در زمینه‌ی خدمات مالی اسلامی، ضرورت تدوین کتب دانشگاهی، به‌دلیل نیاز به آشنایی بیشتر مخاطبین با انواع خدمات مالی منطبق بر ضوابط شریعت است که بهتر است در حد امکان به‌صورت مقایسه‌ی ساختار نظام پولی و مالی در سطح بین‌الملل، تفاوت‌ها و تشابهات و نیز چالش‌های به‌کارگیری و گسترش ابزارهای مالی اسلامی صورت گیرد. برای این کار لازم است به‌جای گزارشگری محض، مثال‌هایی از مسائل موجود از جمله شبهات ربا در سطح کارشناسی مطرح گردد.

کلمات کلیدی: خدمات مالی، بانکداری اسلامی، بازار سرمایه، بازار پول، عقود

طبقه‌بندی JEL: E14, G51, P21, Z14

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

^۱ دانشجوی دکترای تفسیر تطبیقی پژوهشکده نهج البلاغه، مدرس پیام نور (نویسنده مسئول)

mirahmad14@gmail.com

pahlevan@ac.ut.ir

^۲ استاد گروه معارف دانشگاه تهران

مقدمه

باتوجه به تفاوت‌های بنیادین در اصول، رویه‌کاری و محصولات بانک‌های اسلامی با بانک‌های متعارف، لزوم ارائه خدمات آموزشی مستمر به گروه‌های مرتبط با این حوزه مانند مدیران و کارکنان بانک‌ها و نیز مشتریان، امری ضروری است. از سوی دیگر با وجود فراگیر شدن خدمات بانکداری اسلامی در کشورهای مختلف، میزان اطلاع و درک مشتریان و نیز کارکنان از ماهیت فعالیت‌های بانکداری اسلامی در به‌کارگیری صحیح معاملات منطبق با شریعت، تأثیر عمده‌ای خواهد داشت.

هدف از متون خدمات مالی اسلامی، بررسی محصولات مالی مورد استفاده در نهادهای مالی اسلامی است. مباحث مربوط به بازارهای مالی اعم از بازار پول، بازار سرمایه و تکافل (بیمه) و خدمات رایج در مؤسسات مختلف بانک‌های اسلامی، بخش‌های اصلی متون را تشکیل می‌دهد.

در این مقاله به نقد و بررسی کتاب "خدمات مالی اسلامی"؛ اثر محمد عبیدالله^۱ ترجمه محمد واعظ برزانی و حامد طاهری پرداخته می‌شود که توسط سازمان سمت برای دانشجویان رشته اقتصاد در مقطع کارشناسی ارشد به‌عنوان منبع درس «موضوعات انتخابی در اقتصاد اسلامی» و به‌عنوان کمک درسی برای «مالیه بین‌الملل و پول و بانکداری» در نظر گرفته شده است.

موضوع این کتاب محصولات، فرآیندها و سازوکارهایی است که در صنعت خدمات مالی اسلامی به‌کار گرفته می‌شوند. این کتاب همچنین به‌روش‌های طراحی و ارائه‌ی محصولات و خدمات مالی با هدف تأمین اهداف شریعت اسلام می‌پردازد. در این متن، سعی شده که به جای ارائه آمار و ارقامی که بعد از مدتی کهنه می‌شوند، به این مطلب پرداخته شود که چگونه می‌توان از محصولات و فرآیندهای مالی همچون راه‌حلی برای مسائل موجود، واکنشی به فرصت‌های سودآور، و ضرورتی برای رعایت شریعت، بهره‌برداری نمود. ویژگی مهم این کتاب معرفی محصولات و خدمات، در قالب نمودارها و اشکالی است که به‌روشن شدن مفاهیم و ساده شدن فرآیند آموزش، کمک می‌کند. برای هریک از محصولات، طرح یا نموداری ارائه شده که به متمایز ساختن محصولات مالی رایج از محصولات مالی اسلامی کمک می‌کند. تمام موضوعات حساس مربوط به تعالیم شریعت با‌عنوان «موضوعاتی در مدیریت محصول» طرح شده‌اند.

با این حال با وجود تلاش برای کاهش فاصله بین مفاهیم و وضعیت موجود در مالیه اسلامی که به‌صورت عنوان مستقل "مفاهیم در عمل" عنوان شده است، چالش‌های موجود و راه‌حل‌های ممکن در بانکداری اسلامی، بدون پاسخ باقی می‌ماند. این روش بیشتر به شکل گزارشگری و گاهی نیز به شکل تصویرسازی ایده‌آل برای بانکداری اسلامی، بیمه و شرکت‌های سرمایه‌گذاری در سطح

^۱ همچنین این کتاب از سوی دانشگاه امام صادق (ع) با‌عنوان مهندسی مالی اسلامی و با ترجمه مسلم بمانپور و سجاد سیف‌لو منتشر شده است.

بین‌الملل ادامه می‌یابد و کاستی‌های موجود و نیز فاصله معنادار بین مفاهیم و نحوه اجرای این مبانی در رویه معمول بانکها، این مسأله را به ذهن متبادر می‌کند که هر یک از مؤسسات مالی مطرح در این کتاب، رویه خاص خود را دارند و هر کدام در به‌کارگیری یک یا چند محصول موفق‌تر بوده‌اند. بنابراین بهتر بود عنوان "آشنایی با خدمات مالی اسلامی" یا "خدمات رایج در بازارهای مالی اسلامی" برای این کتاب انتخاب می‌شد.

از سوی دیگر، در حالی که براساس تحقیقات مختلف در خصوص آسیب‌های بانکداری بدون ربا گفته می‌شود "تعدد بیش از حد عقود بانکی باعث پیچیده، طولانی و پرهزینه شدن آموزش کارکنان بانکها شده است (موسویان، ۱۳۸۵)" تعدد محصولات به شکلی که در این کتاب ترسیم شده است، نیازمند تغییرات شکلی گسترده و سازوکارهای مناسبی برای اجرا در سیستم بانکی ایران است.

با این حال، تفاوت دیدگاهها در خصوص میزان امکان فعالیت‌های مشارکتی در بانکها و فعالیت یکسان بانکها در اجرا، علی‌رغم تقسیم‌بندی نظری بانکها (تجاری، تخصصی، سرمایه‌گذاری، قرض‌الحسنه و...)، پرداختن به اشکال گوناگون محصولات در صنعت مالی اسلامی را اجتناب‌ناپذیر می‌کند.

۱. نقد محتوایی کتاب

۱-۱. لزوم توضیح مصادیق مبتلا به در سیستم بانکی

در ساختار قراردادی متون متعارف فقهی، بستن دو قرارداد را در یکی، به دلیل غرر یا جهل بیش از اندازه جایز نمی‌دانند... ترکیب کردن چندین قرارداد مانند اضافه نمودن قراردادهای فروش یا تعهدات دیگر به قرارداد اصلی مشارکت، می‌تواند باعث پیچیدگی در قراردادها شود (ص ۹۳).

نویسنده در این باب با وجود تعریف دقیق مسأله، بدون هیچ مثالی در رویه معمول بانکها (کشورهای اسلامی) مسأله را با مثال‌هایی از عقود مضاربه‌ای یا مشارکتی ادامه می‌دهد. در حالی که جا دارد برای آگاه ساختن ذهن مخاطب از ترکیب قراردادهای، مثال‌هایی ملموس در این زمینه ارائه شود:

اگر معامله‌ای که بانک انجام می‌دهد براساس یکی از عقود اسلامی تعریف شده از قبیل عقود مشارکتی (مضاربه، مزارعه، مساقات، مشارکت مدنی و مشارکت حقوقی) و عقود مبادله‌ای (سلف، فروش اقساطی، خرید دین، جعاله، اجاره به شرط تملیک) انجام نگردد و یا خریدار نوعی جهل به جنس مورد معامله داشته باشد یعنی کاملاً برای او مشخص نباشد که چه چیز را می‌خرد و یا اگر

عقد شرکت است تمام جهات آن از نظر سود و سرمایه و نفع و ضرر معلوم نباشد به طوری که موجب غرر و ضرر شود و یا باطن آن به معامله ربوی برگردد چنین معاملاتی شرعاً صحیح نیست. مثلاً تسهیلات "مشارکت در سرمایه در گردش" در اصل عقد فروش اقساطی مواد اولیه و یا فروش اقساطی ماشین آلات است که به دلیل سود بالای عقود مشارکتی در ردیف مشارکت پرداخت می‌شود و نمی‌تواند پشتوانه فقهی و شرعی داشته باشد.

۲-۱. شکل قرارداد یا ماهیت عقود

در تجارت و بازرگانی امروزی باوجود اسناد و مدارک کافی که مالکیت اعتباری را به اثبات می‌رسانند، دیگر نیازی به تملک فیزیکی کالا نیست. این تحمل ریسک (ریسک قیمت، ریسک از بین رفتن دارایی و غیره) حتی برای زمان کوتاه، موجب مشروع شدن سود بانک از دیدگاه شریعت می‌شود و آن را از ربای ممنوعه مبرا می‌سازد (ص ۱۰۲).

درخصوص اعتبار معاملات مشروع براساس ریسک ذکر این نکته ضروری است که در سفته بازی در انواع معاملات بازارهای مالی نیز ریسک وجود دارد ولی باعث مشروعیت این نوع معاملات نمی‌شود زیرا ریسک در این سفته بازی‌ها از یک سو مستند به کار نتیجه‌دار نیست و از سوی دیگر مستند به استمرار مالکیت بر دارایی‌های نتیجه‌دار (ملکیت ریسکی) نیست (عویضه، ۲۰۱۰).

ریسک همراه با ارائه کار یا سرمایه یا هر دو ریسکی است که در نظریه اقتصاد اسلامی مورد پذیرش واقع شده چنانچه در نظریه اقتصاد سنتی هم مورد تأیید است، اما ریسک منفک از کار و سرمایه (ریسک محض) مانند ریسک موجود در قمار، غرر و امثال آن مردود است ریسک موضوع قرارداد بیمه، ابزارهای پوشش ریسک (معروف به ابزارهای مشتقه) و معاملات روی آنها، عملیات بانکی در بانکداری اسلامی تجربه شده در برخی کشورهای اسلامی براساس معیار فوق قابل پذیرش نیست و در همه موارد فوق معیار مذکور نقض می‌شود (سرابادانی، ۱۳۹۳).

همچنین ذکر این نکته لازم ضروری است که باوجود رواج فاکتورها و اسناد صوری در انواع معاملات بانکی، ارائه اسناد و مدارک مرتبط در زمان اخذ تسهیلات کافی است یا بانک باید در احراز اصالت این مدارک اقدامی انجام دهد؟

از سوی دیگر، باتوجه به عدم تخصص بانک‌ها در زمینه فعالیت‌های مختلف اقتصادی و تلاش برای سود حداکثری در موضوعاتی نظیر قرارداد فروش اقساطی، رواج فاکتورسازی باعث خروج سرمایه از بانک‌ها و به کارگیری آن در بازارهای سوداگری یا محل‌هایی غیر از موضوع قرارداد بانک و مشتری شده است.

۳-۱. عرضه و تقاضا در تأمین مالی

نویسنده علت اصلی ایجاد نظام‌های مالی در اقتصاد را، انتقال منابع مالی از بنگاه‌های دارای مازاد به بنگاه‌هایی که با کسری پس‌انداز مواجه‌اند، می‌داند و براین اساس به طبقه‌بندی این دو گروه عرضه و تقاضا می‌پردازد:

هدف نظام مالی آن است که وجوه را از سوی واحدهای دارای مازاد به واحدهای دارای کسری جریان بخشد. در این طبقه‌بندی، خانوارها معمولاً جزء واحدهای SSU محسوب می‌شوند در حالی که بنگاه‌های تجاری و دولت در دسته دوم یعنی sdu قرار می‌گیرند (ص ۱۴).

باهمین ملاک، بحث تا چندین صفحه با تکرار تعریف قراردادی بالا پیگیری می‌شود. در حالی که طبقه‌بندی ارائه شده در اصل بیشتر با بازار سرمایه منطبق است و در مقام عمل در بازار پول (مؤسسات مالی و بانک‌ها) خانوارها می‌توانند هم جزء گروه اول و هم جزء گروه دوم قرار گیرند. البته در نمودار ۱-۱ (گستره محصولات و خدمات بانکداری اسلامی) در بخش واحدهای دارای کسری پس‌انداز، خانوارها نیز ذکر شده است (ص ۴۳).

باتوجه به اینکه موضوع بحث بانکداری اسلامی و خدمات مالی موافق شریعت است، در بحث مربوط به وام‌ها هیچ توضیحی در خصوص تفاوت وام با قرض داده نشده است: "وام‌ها نشان‌دهنده رابطه بین بانک و قرض‌گیرنده هستند. یک وام قرارداد شخصی بین قرض‌گیرنده و بانک است که بر مبنای نیاز مشتری شکل می‌گیرد (ص ۶۳: وام بانک‌های تجاری)."

۴-۱. دلایل ناکافی برای پذیرش یا رد برخی عقود

"فقه‌ها تورق را به دلیل اینکه یک نیاز واقعی-نیاز به وجه نقد- را برآورده می‌کند و مخالفتی با ضوابط شریعت اسلام ندارد، جایز دانسته‌اند. با این حال همه احتیاط‌های لازم باید صورت گیرد تا از عدم وجود ربا اطمینان حاصل گردد (ص ۱۴۸)"

اساس به‌کارگیری تورق، بهره‌گیری از یک حيله قانونی و در عین حال حقوقی برای دست‌یابی به نقدینگی است. با این حال، بهانه قراردادن این تأیید به منظور گسترش این روش تأمین مالی، به طوری که مانع از جریان تخصیص منابع مالی به سمت بخش حقیقی اقتصاد شود قابل دفاع نیست.

از سوی دیگر اگر مبنای پذیرش عقد تورق نیاز به وجه نقد باشد در آن صورت برای پذیرش سایر عقود، نیازی به بحث‌های فقهی متداول در خصوص ابزارهای مالی اسلامی نیست و صرف تأمین نیاز واقعی به وجه نقد در بازار بدهی کافی خواهد بود در صورتی که حتی انجمن بین‌المللی فقه اسلامی سازمان همکاری اسلامی کنفرانس اسلامی International Islamic Fiqh Academy

(IIFA) بیان داشته است که در صورتی که کالا توسط فرد نیازمند به نقدینگی به فروشنده اول فروخته نشود، تورق مجاز می‌باشد. همچنین به اعلام این انجمن، تورق به دو نوع تورق فقهی (سنتی (و تورق مصرفی) جدید (تقسیم می‌شود. این انجمن، تورق نوع اول را مجاز ولی تورق نوع دوم را به‌شکلی که امروزه در بسیاری از بانک‌های اسلامی جهان مورد استفاده قرار می‌گیرد، به‌دلیل غرری بودن معامله و فرض وجود عامل ربا در آن، غیرمجاز دانسته است. افزون بر این، اعلام شده است که بانک‌های اسلامی بایستی از این نوع ابزارهایی که از اهداف شریعت انحراف دارد پرهیز نمایند (قلیچ، ۱۳۹۱: ۱۱).

۲. نقد شکلی کتاب

۲-۱. بخش‌بندی نامتوازن محصولات مالی

باتوجه به گستردگی مسائل موجود در زمینه خدمات مالی اسلامی برخی ابزارهای مالی اسلامی مثل بخش بیمه توضیح بیشتری داده شده‌اند یا در جاهای مختلف به‌صورت تکراری مورد بحث قرار گرفته‌اند درحالی‌که به وام خیرخواهانه (قرض‌الحسنه) به‌عنوان یکی از روش‌های تأمین مالی بدهی محور در حد چند سطر به همراه یک نمونه بسنده شده است. این درحالی است که روش‌های متنوعی برای رفع نیازهای ضروری افراد و بهره‌گیری از تسهیلات کم‌بهره در بانک‌های اسلامی وجود دارد. تأمین مالی خرد اسلامی، یک بازار نوظهور در حوزه مالیه اسلامی به‌شمار می‌رود. تأمین مالی خرد، به مفهوم ارائه وام‌هایی در اندازه‌های کوچک به اقشار خاصی اعم از حقیقی و حقوقی که در طبقات کمتر برخوردار اجتماعی جای دارند و بنا به پایین بودن سطح اعتبار و وثایق آنان، دسترسی چندانی به سایر امکانات تأمین مالی ندارند است.

تنوع روش‌ها و الگوها در تأمین مالی خرد به عقد قرض محدود نمی‌شود. در کشور ما ماهیت قرض در حساب‌های پس‌انداز با دو محرک قرعه‌کشی جوایز و تخصیص تسهیلات به افراد نیازمند (قرض نیکو) عجین شده است. در برخی بانک‌های اسلامی، عقد استفاده شده در حساب‌های پس‌انداز به صورت عقد مضاربه بوده و سود حاصل از تخصیص این منابع بین پس‌اندازکنندگان تقسیم می‌شود.

از دیگر تفاوت‌های حساب پس‌انداز، نوع استفاده بانک از منابع است در بانک‌های ایران این منابع جزو منابع مالکیتی بانک بوده و بانک براساس قانون مجاز است از راه قراردادهای شرعی مندرج در فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا آنها را استفاده کند؛ این درحالی است که بانک

اسلامی دبی در جایگاه عامل باید این وجوه را در فعالیت‌های اقتصادی سودآور استفاده کند و سود به‌دست‌آمده از این راه را بین سپرده‌گذاران توزیع کند.

منابع صندوق قرض‌الحسنه بانک اسلامی دبی به‌طور معمول از راه‌های زیر تأمین می‌شود:

۱- وجوه حاصل از حساب‌های جاری بانک: اختصاص انحصاری وجوه حساب جاری برای صندوق‌های قرض‌الحسنه.

۲- کمک‌های مالی خیرین کمک‌های مالی متنوع به بانک به‌وسیله خیران شامل افراد، شرکت‌های مالی، سازمان‌های تجاری یا دولت؛ کمک‌های خیران ممکن است در قالب هدیه‌ها یا تأمین مالی بدون سود باشد.

۳- درآمد حاصل از وجوه قرض‌الحسنه و امور خیرخواهانه: از دیگر منابع تأمین مالی وجوه صندوق قرض‌الحسنه بانک اسلامی دبی درآمد حاصل از سرمایه‌گذاری وجوه قرض‌الحسنه و دارایی به‌دست‌آمده از راه ترویج امور خیرخواهانه است که به حساب قرض‌الحسنه اضافه می‌شوند (موسویان؛ ۱۳۹۵).

۲-۲. عدم توضیح در خصوص بازارهای مالی و ارائه تقسیم‌بندی در بخش مقدمه

برای ورود به بحث محصولات خدمات مالی، بهتر بود انواع بازارهای مالی به‌صورت نمودار یا مقدمه کوتاه برای یادآوری و آشنایی ذهن مخاطب با مسائل قابل بحث خدمات مالی اسلامی، بیان می‌شد: در مدیریت مالی دو نوع بازار مالی از هم تفکیک می‌شوند که عبارتند از:

الف- بازارهای سرمایه

ب- بازارهای پولی و بانکها

بازار پولی که عمده‌تاً توسط نظام بانکی یک کشور اداره می‌شود که مهم‌ترین کارکرد آن تأمین اعتبارات کوتاه‌مدت است. بازار سرمایه که کارکرد اصلی آن تأمین مالی بلندمدت مورد نیاز در فعالیت‌های تولیدی و خدماتی مولد است. بورس یک نهاد سازمان یافته‌ای است که از جمله نهادهای عمده و اساسی در بازار سرمایه محسوب می‌شود و در کنار سایر مؤسسات و سازمان‌ها، وظایف چندگانه‌ای را برعهده دارد.

بنابراین بازار پول بازاری است که در آن اوراق بهادار کوتاه مدت (با عمر کمتر از یکسال) داد و ستد می‌شوند مثل اسناد خزانه یا اسناد تجاری، ولی در بازار سرمایه اوراق بهادار بلند مدت (با عمر بیش از یکسال) داد و ستد می‌شوند. مثل سهام و اوراق قرضه بلندمدت.

در این میان تقسیم‌بندی بانک‌ها به بانک تجاری که بیشتر ناظر بر بازار پول است و بانک‌های سرمایه‌گذاری که در خدمت بازار سرمایه است، از لحاظ تئوری تقسیم‌بندی مناسبی است ولی باید مشخص شود که هر یک از عقود شرعی متناسب با کدام یک از بانک‌هاست.

۲-۳. رویکرد حداقلی یا پذیرش تناقضات میان مبانی و عملکرد

در رویکرد حداقلی تلاش می‌شود تا آن قسمت از بانکداری متعارف که با فقه اسلامی در تعارض است، اصلاح و تعدیل شده و در صورتی که قابل اصلاح نیست، کنار گذاشته شود؛ ولی از آن قسمت از نهاد بانکداری که با فقه اسلامی در تعارض نیست و یا تعارض‌های آن قابل رفع است، تا حد ممکن استفاده کرد اما در رویکرد حداکثری سعی بر آن است تا ایده‌آل‌های شریعت در نظام اقتصادی اسلام مانند عدالت و اخلاق مورد توجه قرار گیرد.

"اوراق بهادار بدهی رایج- با نرخ ثابت یا شناور، با بهره یا بدون بهره، با اختیار معامله یا بدون آن به دلیل ربوی بودن، در نظام اسلامی مجاز نیستند" (ص ۲۸۴).

گاهی این رویکرد حداقلی به شکل پذیرش تناقضات میان مبانی بانکداری اسلامی و عملکرد نهادهای مالی خود را نشان می‌دهد:

"محصولات مالی برای اینکه مورد قبول بنگاه‌های اسلامی باشند، نباید حدود ضوابط شریعت را نقض کنند: به‌عنوان مثال، محصولات سپرده‌ای و اوراق دارای درآمد ثابت، که ممنوعیت ربا را نقض می‌کنند، در نظام مالی اسلامی جای ندارند" (ص ۱۸).

با این حال در مقام اجرا، این تعریف خیلی قابل دفاع نیست و نویسندگان نیز با اذعان به این نکته، در پی تعدیل این تناقض است:

اگر یک بانک اسلامی نرخ مباحه را با توجه به نرخ قرض در بانک‌های رایج پایه‌گذاری کند، اشکالی ایجاد نمی‌کند. به هر حال، این مسئله اگرچه مطلوب نیست اما در یک نظام مالی دوگانه (که هر دوی مؤسسات مالی رایج و اسلامی حضور دارند) طبیعی است (ص ۱۰۶).

در خصوص این مسأله ذکر دو نکته ضروری است:

الف: دریافت سود از قرض دارای حرمت شرعی است چه یک درصد باشد، چه کمتر از نرخ تورم و یا بالاتر از نرخ تورم. دلیل متقن برای این دیدگاه، روش صحابه در برخورد با آیات ربا و احادیث مرتبط با این موضوع است. حرام بودن شرط سود در قرض به حدی در میان اصحاب پیامبر اسلام (ص) آشکار بود که معمولاً اصحاب از حکم آن نپرسیده‌اند و بیشتر از مصادیق آن سؤال کرده‌اند (هادوی‌نیا؛ ۱۳۹۸). دوگانه بودن سیستم بانکی یا انحصار آن در سیستم بانکداری بدون ربا یا اسلامی نیز نمی‌تواند مستند این روش یا روش‌های مشابه باشد.

ب: فلسفه حذف ربا در شریعت به ویژه اسلام، منحصر به شکل قراردادها نیست؛ درحالی که گفته می‌شود ممنوعیت ربا نه به خاطر میزان بازده اضافی دریافتی یا شباهت آن با چیز دیگر، بلکه به دلیل نحوه تولید آن (قرض همراه با زیادی مشروط) است.

یکی از نقاط تمایز بین مرابحه-بیع اجل با قرض رایج، متغیربودن نرخها در قرض رایج است. بسیاری از محصولات بانکداری رایج، نرخ شناور دارند. در مقابل، محصولات تأمین مالی که بر بیع اجل-مرابحه مبتنی‌اند نمی‌توانند همراه با تغییر نرخهای بهره یا هر نرخ دیگری نوسان پیدا کنند (ص ۱۰۶).

این مسأله زمانی اهمیت بیشتری می‌یابد که محصولات بانکداری اسلامی در وهله اول براساس مسائل بازاریابی و حفظ سپرده‌گذاران و مشتریان طراحی و به‌کار گرفته شوند. این حق طبیعی و قانونی سپرده‌گذار اسلامی است که درآمد مورد انتظارش را با آنچه در یک بانک رایج می‌تواند به‌دست آورد، مقایسه کند (ص ۱۰۶).

هرچند بسیاری از مفاهیم و واژگان حوزه معاملات که در صدر اسلام وجود داشته‌اند، امروزه نیز قابلیت به‌کارگیری دارند، ولی نباید به قالب و شکل قراردادها بیش از حد ارزش داد و باید با استفاده از نوآوری و خلاقیت، در چارچوب قواعد شریعت، محصولات و ابزارهای نوین متناسب با نیاز روز ایجاد کرد.

۲-۴. شبهه ربا در بیمه

در بحث بیمه و شبهات ربای مرتبط به این بخش، یکی از تفاوت‌های بیمه رایج و بیمه اسلامی را نداشتن انتظار سود یا منفعت عنوان شده است، درحالی که هم از نظر نمایندگی‌ها و شبکه فروش بیمه‌ای و هم از نظر مشتریان در بیمه عمر، مهم‌ترین معیار انتظار سود در آینده معرفی می‌شود.

۳. کاستی‌های ترجمه

باوجود وجوه اشتراک فراوان بین بانکداری بین‌الملل و بانکداری بدون ربا در ایران، توجه به وجوه متمایز این دو مورد غفلت قرار گرفته است. برای اینکه یک منبع اطلاعاتی در زمینه علوم مختلف، بتواند مورد بهره‌گیری و تطبیق بیشتر قرار گیرد باید از شکل گزارشگری فاصله بگیرد. درخصوص این منبع علمی نیز بخشی از این هدف را می‌توان در ترجمه پیگیری نمود.

تفاوت موجود در منابع فقهی زمینه‌ساز تفاوت‌هایی آشکار در روش‌های مورد استفاده درخصوص روش‌های تأمین مالی اسلامی شده است به‌گونه‌ای که در فقه امامیه مضاربه صرفاً برای تجارت و بازرگانی اختصاص می‌یابد درحالی که در فقه اهل سنت به‌عنوان عقد عام امکان استفاده در

تمامی موضوعات (بازرگانی، کشاورزی و ...) را خواهد داشت. خرید دین به شخص ثالث در فقه امامیه مورد تأیید مشهور فقها است در حالی که در اهل تسنن مورد تأیید ناست. بنابراین این گونه می توان استدلال نمود که یکی از اصلی ترین تفاوت های ایجاد شده در الگوهای بانکداری بدون ربا در کشورهای مختلف تفاوت در مبانی فقهی مورد استفاده برای استخراج و طراحی ابزارهای مالی اسلامی است که این امر در ابتدای شکل گیری مباحث تأمین مالی اسلامی یک امر اجتناب ناپذیر است.

برای مثال در خصوص تورق که در چندجا مورد بحث قرار گرفته است، بهتر بود مترجمان این مسأله را به صورت پاورقی جهت آشنایی ذهن مخاطب، ذکر می کردند:

تورق سنتی در نظر اکثر فقها بلاشکال می باشد؛ ولیکن صحت تورق جدید چندان مورد اجماع آنان قرار ندارد. جواز شرعی استفاده از تورق جدید، منوط به مجموعه ای از ویژگی ها است که عدم توجه به آنها باعث خدشه دار شدن جواز استفاده از آن می شود. از جمله این ویژگی ها می توان به موارد زیر اشاره کرد:

الف: کالا بایستی قابل معامله باشد. مثلاً تورق بر روی آلومینیومی که خورده شده و بیش از ده سال در انبار بوده، از نظر کارشناسان باطل و غیرمجاز است.

ب: کالا بایستی به یک فرد فروخته شود. از آنجاکه انتقال کالا به طور ملموس صورت نمی پذیرد، احتمال فروخته شدن یک کالا به بیش از یک خریدار وجود دارد.

ج. قراردادهای بایستی نسبت به هم وابسته و مشروط نباشند. به عنوان مثال در یک شکل از تورق جدید، سه قرارداد وجود دارد: بانک کالا را به طور نقدی از دلال می خرد؛ بانک آن کالا را به صورت نسبه به مشتری می فروشد؛ مشتری آن کالا را به طور نقدی به دلال می فروشد. هر کدام از این سه قرارداد بایستی غیرمشروط به یکدیگر باشند (قلیچ، ۱۱: ۱۳۹۱).

۴. فاصله بین رویه بانکداری و مبانی شرعی

یکی از نکات مثبت و قابل تأمل در این کتاب، ارائه دیدگاهی آرمانی از مبانی شرعی بانکداری بدون ربا در بسیاری از موارد است.

"اگر در مضاربه زیانی حاصل شود، کل آن را بانک متحمل می شود؛ ارزش دارایی ایجاد شده به وسیله این سپرده گذاری کاهش خواهد یافت (ص ۸۵). اگر در نتیجه قصور و سوء مدیریت مشتری (عامل) زیانی حاصل شود، پرداخت زیان به عهده او قرار می گیرد (ص: ۸۸).

با اینکه این اصول با اصول شرع و نیز اهداف بانکداری اسلامی مغایرتی ندارد با رویه بانکداری معمول (اسلامی و بدون ربا) مغایر است. در چنین مواردی بهتر است برای روشن شدن تفاوت

تعاریف و مفاهیم رویه بانکداری اسلامی، به ذکر موارد استثناء یا رویه معمول از جمله شروط ضمن عقد اشاره شود.

همچنین در خصوص مسأله بازار بین بانکی، مفهوم ربا به شکل جامع‌تری بازخوانی شده است: "بانک‌ها همچنین می‌توانند برای افزایش وجوه خود، از بانک مرکزی یا بازار پول بین بانکی قرض بگیرند. همه این فعالیت‌ها مستلزم پرداخت بهره‌اند و به صراحت ربوی تلقی می‌شوند. (ص: ۶۶)"

با این حال روش‌هایی همچون عدم رعایت میزان سپرده‌های قانونی به اضافه برداشت وجوه در بخش مصارف بانک‌ها می‌انجامد که باید در قبال آن بخشی را به‌عنوان جریمه به بانک مرکزی بپردازند.

در حالی که نرخ پایه بهره یا تنزیل بانک‌های مرکزی در بسیاری از کشورهای دارای اقتصاد متعارف منفی است و بانک‌های تجاری می‌توانند کمبود نقدینگی خود را از منابع بانک مرکزی تأمین کنند، در ایران در صورت کمبود نقدینگی بانک‌ها و اجبار آنها نسبت به برداشت استقراضی، بانک مرکزی این امر را تحت عنوان اضافه برداشت تلقی می‌کند و بانک‌ها را تا ۳۴ درصد جریمه می‌کند.

در بانکداری اسلامی سایر کشورها نیز روشی قاعده‌مند برای بهره‌گیری از سیاست‌های پولی متعادل‌تر یا بهره‌گیری از ظرفیت عقود اسلامی وجود ندارد (میثمی، ۱۳۹۵). بنابراین لازم است در این مورد نظارت شرعی بر روابط بانک مرکزی و بانک‌ها در بازار پول به شکل کاراتری از سوی کارشناسان مورد تأکید قرار گیرد.

نتیجه‌گیری

ضرورت تدوین کتب دانشگاهی در زمینه خدمات مالی اسلامی، به دلیل نیاز به آشنایی بیشتر مخاطبین (کارمندان و مشتریان بانک‌ها و مؤسسات مالی) با انواع خدمات مالی منطبق بر ضوابط شریعت است که بهتر است در حد امکان به صورت مقایسه‌ای ساختار نظام پولی و مالی در سطح بین‌الملل، تفاوت‌ها و تشابهات و نیز چالش‌های به کارگیری و گسترش ابزارهای مالی اسلامی صورت گیرد. برای این کار لازم است به جای گزارشگری محض، مثال‌هایی از مسائل موجود از جمله شباهت ربا در سطح کارشناسی مطرح گردد. علاوه بر این، یکی از اصلی‌ترین تفاوت‌های ایجاد شده در الگوهای بانکداری بدون ربا در کشورهای مختلف تفاوت در مبانی فقهی مورد استفاده برای استخراج و طراحی ابزارهای مالی اسلامی است که پرداختن به این امر در مباحث تأمین مالی اسلامی یا اشاره هرچند کوتاه به یک امر اجتناب‌ناپذیر است.

منابع

۱. سرآبادانی، غلامرضا (۱۳۹۳) ریسک، مفهوم و کاربردهای آن در اقتصاد اسلامی، مجله اقتصادی شماره های ۹ و ۱۰، آذر و دی ۱۳۹۳، صفحات ۱۴
۲. عدنان عبدالله، محمد عویضه (۲۰۱۰)، نظریه المخاطره فی الاقتصاد الاسلامی، المعهد العالمی للفکر الاسلامی
۳. عبدالله، محمد/مسلم بمان پور و سجاد سیفلو (۱۳۸۹) مهندسی مالی اسلامی، دانشگاه امام صادق
۴. عبدالله، محمد/ واعظ برزانی، محمد، طاهری، حامد (۱۳۸۹) خدمات مالی اسلامی، سازمان سمت
۵. قلیچ، وهاب (۱۳۹۱) تورق چیست؟ پژوهشکده پولی بانک مرکزی
۶. موسویان، سیدعباس (۱۳۸۵) الگوی جدید بانکداری بدون ربا اقتصاد اسلامی، شماره ۲۳ صفحه ۱۳
۷. موسویان، سیدعباس (۱۳۹۵) تحلیل نظری الگوی بانک اسلامی دبی (راهبردهایی برای اصلاح قانون بانکداری ایران)، اقتصاد اسلامی، شماره ۶۲، صص ۱۰۷ تا ۱۳۸
۸. میثمی، حسین (۱۳۹۵) ارائه تسهیلات قاعده‌مند بانک مرکزی با استفاده از ابزارهای اسلامی، جستارهای اقتصادی، ش ۲۶، صص ۹-۳۲
۹. هادوی‌نیا، علی‌اصغر (۱۳۹۸) رفتارشناسی قرض‌الحسنه، فصلنامه علمی اقتصاد و بانکداری اسلامی، دوره ۸، شماره ۲۹، زمستان ۹۸، صص ۶۱-۷۸

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی